

A NYELVUJÍTÁS

TÖRTÉNETÉHEZ

SIMONYI ZSIGMOND

I. FÜZET.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1888.

A nyelvújítás történetéhez.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1887. november 21-én tartott ülésén.)

A neologia és orthologia közti küzdelem jóformán megszűnt. A két párt hallgatag megegyezésre jutott a követendő eljárásra nézve. A neologia — ha ugyan van még irodalmi párt, mely e nevet elvállalja — ragaszkodik az irodalmi nyelvben megállapodott új szókhoz, még ha szabálytalanul voltak is képezve: de másrészt meggyőződött róla, hogy az ilyen szabálytalan képzéseket ezentúl kerülni kell, továbbá, hogy a nép nyelvével ellenkező szófüzési idegenszerűségeket üldöznünk kell. Viszont az orthologia — bár tiltakozik a szók önkényes gyártása ellen s kimutatja a használatban levők egy részének hibás képzését — kénytelen-kelletlen megalkuszik azzal a ténnyel, hogy a pótolhatatlan szók használata ellen hiába küzdenénk, s azért fő figyelmét jelenleg épen a szófüzési hibák kimutatására irányozza. S ezen a téren, sajnos, mai napság több a teendők, mint ezelőtt bármikor, míg ellenben azzal az eredménnyel még lehetünk elégedve, melyet a fölösleges és könnyen pótolható hibás szók kerülésében észlelünk. A *tanoda* már-már egészen átengedi helyét a jó régi *iskolának*, az *idény*, az *evad*-nak s *évszak*-nak stb. stb. Különösen az idegenszerű összetett szók tűnnek el mindinkább az irodalmi nyelvből, úgy hogy a *hangulatteljes*, *kenetteljes*, sőt még a *kötőszó*, *küzdőhely*-féle szók használata is mindinkább ritkúl, és *hangulatos*, *kenetes*, *kötőszó*, *küzdőhely* s más efféle magyaros alakok foglalják el helyöket.

E szerint a szógyártással szemben jelenleg alig van más teendők, mint hogy ezt az irodalmi jelenséget történeti oldaláról vizsgáljuk. E tekintetben már eddig is sok anyag van összehordva, kivált a M. Nyelvörben, melynek legelső számában épen e sorok

írója közölte Bartzafalvi Szabó Dávid *Szigvartjából* az új szókat, tehát az első műből, melyben az efféle gyártnányok tömegesen fordultak elő. Azután Halász Ignác szedte össze a Kazinczy használta új szókat (Nyelvőr III., IV.). Sűrűbben közöl a Nyelvőr efféle összeállításokat, mióta (a X. évfolyamban) az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága a nyelvújítási adatok gyűjtése érdekében fölszólítást tett közzé, mely különösen azokhoz van intézve, kik még a harminczas-negyvenes évekből emlékeznek egyes új szók támadására s elterjedésére. Efféle közleményekből lassanként olyan bőséges nyelvtörténeti anyag gyűlíhet össze, mely nagyban megfogja könnyíteni annak a munkáját, a ki majd, nem mondom «Nyelvújítási szótár» készítésére, — mert erre külön alig lesz érkezésünk, — hanem általában az újabb irodalmi nyelv szótára szerkesztésére fog vállalkozni. Megjelent már két értekezés, mely megkísérelte a nyelvújítás történetének, illetőleg előzményeinek összefoglaló előadását. Egyik Imre Sándoré: «Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve», a másik Szvorényi: «Fejlődési tünetmények a nyelvben». Mind a ketten törekedtek régibb íróinkból is kimutatni ugyanazt a «merész» szócsinálást, mely az úgynevezett «nagy nyelvújítás»-t jellemzi, de mind a ketten, bár nyújtanak egyes használható részleteket, általán véve a kellő kritika nélkül fogtak dolgukhoz. Ennek bebizonyítására elég lesz itt egy-két példa (a beható bírálat megjelent annak idején a Nyelvőrben). Imre S. szerint a Bécsi codex írója csinálta az «*orjege* = úr ege» szót; pedig mind a három helyen, a hol e szó előfordul nem az van írva, hogy *orj-ege* (noha akkor sem lehetne az *orj* = úr), hanem ez: *or jegye*; s minthogy ez ott egyszerűen függőnyt jelent, nem látjuk át, mit keresne itt akár az úr, akár az ég? Ugyancsak Imre S. Geleji Katona szavának, tehát XVII. századbelinek tartja ezt: *károlni*, holott előfordul több régi írónál 1526 óta. (Leveles Tár I. 3. Zrínyi stb.). Leginkább csodálkozik Imre S. Katonának ezen a szaván: *kagyyma* (illetőleg csak *kagymában* = hebe-hurgyán), «melyet nem csinálhatott; de hol vette hát?» Már pedig ugyanezt megtaláljuk Keresszegi prédikációiban, tehát hét évvel előbb (1640.) mint Katonánál (Váltság Titka II. 1647.). Könnyen lehet, hogy Katona innen tanulta, de még könnyebben, hogy mind a ketten a nép nyelvéből szedték. Hiszen még ma is megvan a népnél, még pedig más vidéken, Turkevén, ez az ige: «*elkaty-*

malta: elbányta-vetette» (Nyr. V. 227. talán elkatymálta); v. ö. Sándor Istvánnál: «*kotymás*: qui nec sibi, nec aliis prodest», tehát mihaszna. — Szvorényi legfuresábban Baldi szótárával járta meg. Ez a tudós olasz a XVI. század végén írta magyar-olasz szótárkáját, ennek Nápolyban őrzött kéziratát a hatvanas években lemásolták, és Toldy Ferencz kiadta becses nyelvemlék gyanánt. Ez a szótárka tele volt csodálatos szóalakokkal, melyek közül ilyen neologizmusokat idézett Szvorényi: *magányoló*, *csuffor*, *erdény* (kis erdő, liget), sőt *erény!* Azóta kimutattuk (Akad. Értes. és Philol. Közl. 1881.), hogy Baldi nem is tudott magyarul s hogy szótára semmi egyéb, mint Verancsics szótárának hibás kivonata. Az idézett szók pedig így olvasandók: *magánvaló*, *csuffos*, *erdeuy*, *ereuy*, az utóbbiak Verancsicsnál így vannak: *erdeü*, *ereü*, vagyis *erdő*, *erő!* — Ilyen körülmények közt nem lesz fölösleges újra foglalkozni a nyelvújítás előzményeivel, s hogy néhány ilyen jelenségre rámutassak, az a jelen sorok czélja.

Régi irodalmunkban egyáltalán kevés szándékos szóalkotást találunk. A codexírók közt jóformán csak egy szócsináló van, s ebben egyúttal legrégebb bibliafordítónkat tiszteljük. A Bécsi, a Müncheni s az Apur codex fordításának megannyi töredékei. Ezekben találunk nem egy szót, melyre bizton rámondhatjuk, hogy a fordító maga alkotta, tudatosan; így *bölcsajt*, *lángasejt*, *megalázatusejt* (azaz *bölcsit*) stb., e helyett: bölcsesé tesz, tüzesít, megaláz; és már nagyobb merészséggel: *császárlat* imperium, *czimerlet* titulus, *sósolat* salsugo, továbbá *ezrlő* tribunus (mintegy ezredes), *negyedő* tetrarcha (mert egymás közt fölosztották, fölnegyedelték az országot; más bibliafordítóknál: *negyedes fejedelem*, pl. Helt: UT. P1, D5, Félegyh: Bibl. 103. *)

Sylvester az ő nyelvtanában magyar szókat ajánlott a hónapok elnevezésére; azt mondja, hogy valamint a februárt és márcziust böjtelhónak és böjtmáshónak nevezik, el lehetett volna valamennyi hónapot nevezni az évszakokról ilyenformán: *télelő*, *télmás*, *télharmadhó* stb. Tudjuk, hogy ezeket a neveket, módosítva,

*) Ezekhez hasonlít a Döbrentei codex *egérlő-je* (473. l.): «Aranyos egérlőket gyártonk néked»: *muraenulas aureas faciemus tibi*. A fordító közvetlenül a *mos* 'egér' szóval hozta kapcsolatba a *muraenula*-t, mely nyaklánczot jelöl.

csakugyan használatba vették a jelen században (*télelő, télhó, tél-utó*). Más magyar hónapneveket is említ, melyeket a természeti jelenségekről vett: *főhó* vagy *erőshó, fagyhó, fűhegy, kinyíló hó* stb. Ezeket, legalább részben, a nép is használhatta még akkor, mert Sylvester maga mondja a fagyhónál: «Hunc quidam etiamnum *asszu hó* vocant, sicut et sequentem *fűhegy*». Ez annyival hihetőbb, mert a *fűhegy*-et még mai napság is megtaláljuk a Kiskunságban; egy halasi elbeszélésben ezt olvassuk (Nyelvőr VIII. 84.): «Egyszer csikönyírás volt, fűhőgyön, kis télbe (májusban)». (A vogulok és osztjások is ilyenféle nevekkkel illetik az ő tizenhárom holdhónap-jokat; pl. a vogulok az áprilist fagyhónak, a májust avarfűhónak nevezik, szintúgy van az osztjákoknál szénaesináló hó, mint Sylvesternél kaszáló hó és arató hó. Így nevezik a finneket a januárt tölgyhónak, az augusztust gabonahónak stb.)

Molnár Albert nem csinált más szót tudatosan, csak *i*-képzős mellékneveket, ezeket is ritkán olvassuk más munkáiban (pl. *bo-száállási*, Scult.), hanem legtöbbször csak szótárában találkozunk (mindezek föl vannak sorolva a Nyelvőrben VIII. 350.), s itt határozottan meg is mondhatjuk, mi indította e melléknevek képzésére. Molnár latin szótára nagyjában nem egyéb, mint Calepinus nagy szótárának latin-magyar kivonata, magyar szótára pedig e kivonathoz átdolgozása, illetőleg átírása a magyar szók betűrendje szerint. Már most Calepinus magyar dolgozótársa az olyanféle latin szókat, minők pl. *pabularis, lineus, argenteus*, helyesen így szokta fordítani: *abrakhoz való, lenből való, ezüstből való*. Molnár azonban restellte e körülírásokat felvenni a magyar-latin szótár betűrendjébe, — mintha ugyanaz az elv vezette volna, melyet később Geleji Katona állított föl: «hogy a mennyire lehet az ember azon igyekezzék, hogy a miket a Deák egy igével kimond, ő is magyarul kimondhassa; és így a mit egy szóval kimondhat, azt többekkel és mintegy kerülő beszéddel ne mondja ki,» — s úgy segített magán, hogy az illető főnevekből a termékeny és simulékony *-i* képzővel új mellékneveket alkotott: *abraki* stb. Csakhogy e mellékneveknek nagy része bizony rosszul sült el és ellenkezik az *-i* képző megszokott jelentéseivel; leginkább az anyagot jelentők sértik nyelvérzékünket: *leni, ezüsti, rézi, babi, hamui, kákai, kenderi, liszti* stb. stb. (P. Thewrewk E. a kritikai módszer ellen vétett a Nyelvőr fönt idézett helyén, midőn bizonyító tények gya-

nánt idézi mindezen mellékneveket, melyek sehol sem találhatók egész irodalmunkban, csak éppen Molnár szótárában s ennek átdolgozásaiban.)

Csak egy igazi nyelújítónk van a XVII. században, ez Geleji Katona István, ki számos új szót ajánlott íróársainak s részben már szokatlan bátorsággal képzeteket. Ez annyival föltünőbb nála, mert ő különben legpedánsabb nyelvészeink egyike, a ki például az etymológiás helyesírást messze túlvitte a kellő határon (*sokval kevésvel, egyd igyd, szövni ovság* e helyett: sokkal kevésvel, edd idd, szöni óság stb.), s azonfölül még a beszélt nyelvet, az általános nyelv szokást is javítgatni akarta az ő grammatikai okoskodása szerint (legismertebb az a törekvése, hogy a szenvedő értelmet az igének névi származékaiban is ki akarta fejeztetni: *az Istennek imádatása és segítségül hivatattása, kibeszéltethetlen, szenvedtethetlen*, l. Szarvasnak «A nyelvigazítók» című tanulságos cikkét a Nyelvőr XII. kötetében). Egyébiránt az új szók csinálása — sokszor pusztán azért, hogy az egy deák szót egy magyar szóval fordithassa — szintén egyik módja a nyelvigazításnak. — Azonban írás közben, a gyakorlatban Katona is aránylag kevés új szót alkalmaz. A miket Imre S. idézett («G. Katona I. főleg mint nyelvész» 86, 92. és «Nyeltört. Tanulságok» 35—37), azoknak nagy részét vagy tényleg kimutathatjuk a Katona előtti irodalomban vagy pedig belső okokból bizton régibbnek tarthatjuk. Egy más részök meg olyan, hogy — mint Imre S. maga mondja — «beszélés közben vagy fogalmazás folyamában erőlködés nélkül jönnek létre s vetődnek elő». Ilyeneket minden írónál talál, a ki keres, többet mondok: minden paraszt beszédében hallunk, csak egy fél óráig hallgassuk figyelemmel; tessék megkísérteni, én magam számtalanszor tapasztaltam. Ha pedig Imre S. a *nyavalyít, ártatlanít*-féle szókat mesterségeseknek s «szükségtelenek»-nek mondja, az merőben egyéni nézet, ép oly egyéni, mint mikor azt hibáztatta, hogy Tompa a daru hangját a *krúgat* igével utánozta, mert «ha minden állat hangjából egy-egy új szót csinálnánk, sokra menne!»*) *Nyavalyít* 'nyavalyássá tesz' nyilván

*) «Idegen és hibás szólások» 156—7. Azóta kimutatták, hogy a *krúgat*, *krúgog*, *krúkol* szók más régibb s újabb írónál is előfordulnak. (T. Mészáros I. «A nép nyelvének ügye» 67.) Imre S. az imént idézett helyen a

a nyomorit mintájára van képezve; és ártatlanit, ártatlannak vall az igeképzőnek olyan értelmű használatát mutatja, mint ezek: helytelenit, istenit, s kivált a régieknél gyakran: bűnösit, vétkestit, meghamisit = bűnösnek vall stb., a mik nekünk ma szükségtelenek, de a régiek nem használták volna őket, ha szükségöket nem érezték volna. A nyelvbeli «szükség» egyáltalán nagyon relativ fogalom: az író, a költő, sőt a beszélő valamely helyzet, valamely hangulat hatása alatt szükségesnek tarthat olyan kifejezést, melynek szükségét azelőtt soha senki sem érezte. Ha az ilyen szó képes az olvasóban vagy hallgatóban valamely határozott képzetet kelteni, akkor könnyen megesik, hogy a mi alkalmilag volt mondva s a pillanatnyi szükség kielégítésére volt szánva, másoknak is megtetszik s elterjed a népnyelvben vagy az irodalomban. — De térjünk vissza Katonához. Az ő saját új szavait csoportosan csak Magyar Grammatikácskájában találjuk, a hol részint a szóképzés tárgyalásában, részint a műszókról szólóban sorol föl régi szókkal vegyest olyanokat, melyeket ő maga képez s ajánl elfogadásra. Így pl. (Corpus Grammaticorum 312, 317.):

«Némely compositumok vagy egybetéteztet tagadó szók egy igével mondathatnak ki, noha a község nem él vélek. Mint hasonlótlan, egyenlőtlen (hasonlótlan, egyenlőtlen?): szent-telen, ha szabad mondani szemtelen; kegyességtelen avagy kegyestelen, ha szabad mondani kegyetlen; egészsetlen, tellyestelen avagy tellyetlen; szüléketlen, nemzéketlen, éléketlen, tulajdontalan etc.»

«Elevény vagy élékeny, évékeny, tenyészékeny, szülékeny, hitekeny, gerjedékeny, szenvedékeny etc. Fáradékeny, szunnyadékeny, száradékeny, fonyadékeny, hervadékeny, futékeny, bottlékony, om-ladékeny, olvadékeny etc. A melyekhez sok számtalan bévetetett hasonló szók vagynak a magyar nyelvben; azokhoz képest tehát miért nem mondattathatnának ezek és többek is így?»

«A technicum vocabulumokat . . . bajos magyarul egy szóval kimondani, melyek közül egynehányakat az ifjak kedveért íme ide leírok: . . . accidens, magán-létlen v. másban-lévő; essentia, ma-

davadoz szót is hibáztatja, mely «Erdélyi Jánosnál, a nyelvújítás mérész barátjánál, de a nyelvek ismeretében nem erős költő-bölcsészünkénél jön elő». Hogy ez egyszer Erdélyi jobban ismerte a nyelvet, mintsem bírálója, bizonyítja az a tény, hogy azóta a Nyelvörben sokszor volt közölve ez a szó mint valóban élő alföldi szó, legutóbb az 1887-i évfolyamban 94. l.

gán-létel v. vagyonosság; . . . ens, lévő; . . . exordium, kezdetek; . . . quidditas, miség; quantitas continua, mennyiség; quantitas discreta, hányóság; . . . sectio, vágaték; . . . tautologia, azont-szóllás; phantasia, képzemény; fictum, költemény; . . . absentia, jelen-létség; praesentia, jelenlétesség» stb. stb.

De egészen hibás, analogia nélkül képzett alakot mindössze kettőt találunk Katonánál. Egyik a *rakottmány* (melynek párja a mai nap már-már elavuló *bizottmány*). Másik ez: «immediate, közbötlenül, közbe-vetetlenül», — az előbbi nyilván az utóbbinak önkényes egyberántása (a milyenek Katona szófejtése szerint a köznyelvben is vannak: «káposzta pro kapa-hozta, tar-varju pro tarka varju, haló pro halászó v. hal-fogó» stb.). — Sokkal többször hibázott abban, hogy a latin műszót latin észjárással, szolgálilag fordítja le, nem gondolva meg, hogy a magyar olvasó egészen más képzetet fog hozzá fűzni, pl. (II. 25. observ.) conclusio: *rekeszték*; traditio: *adalék* vagy *adaték*; expresse: *kinyomottúl*; concordia: *egyszívűség*; ablegare: *elköretetni* stb.

Gyöngyösi mindenesetre sok új szót alkotott, ezt már eleve is föltehetjük arról, ki olyannyira uralkodik a nyelven. Érintették is már újításait Dugonics és Arany János. Említették pl. a *lak* és *dal* főneveket, melyek már előkerülnek nála. Hozzá tehetnők a *csend*-et (melyre alább visszatérünk), továbbá sok képzős szót, minők pl. *ágység*, *alság* stb., melyeket többnyire a versbeli szükség szült. De érdemes volna Gyöngyösi nyelvével, mely újabb irodalmunkra s Arany János nyelvére is nagy hatással volt, tüzetesen foglalkozni, s kár, hogy erre eddig egy nyelvészünknek sem volt érkezése. *)

A múlt század első feléből (1743.) van egy Arithmetikánk «vagy számvetésnek mestersége», melynek szerzője, Maróthi György debreczeni professzor, mint maga mondja, czélszerűnek tartotta «a mesterséges szókat» vagyis műszókat deákiból magyarra.

*) A mi keveset eddig Gyöngyösi újításaként emlegettek, az sem mind az övé. Arany pl. az hitte, hogy Gy. «önkéntesen csinálta» az *ostromja* alakot e h. *ostromolja*. Pedig amaz csak az *ostromja* alaknak régente eléggé használt kiejtésbeli rövidítése volt. V. ö. *ostromhatá* KazC. 151; *ostromtat*, *udvartat* stb. Tinódinál 449. l.; *éredmet* ÉrdyC. 414, 617; *éredem*[t]nek u. o. 353b, 46, 28b stb.; *éredim* [t]nek DebrC. 393; *vezérj* PozsC. 52, *megporoshatatlan* Zrínyi II. 164. stb. stb.

fordítani, hogy még az asszony nép is megérthesse. A szócsinálásban egészen józanul és óvatosan járt el s egy csomó használható szót alkotott, melyek maiglan is megmaradtak. Ilyenek pl. *tört szám*, *általmérő*, *osztó*. (Maróthi arithmetikáját ismertette Kulcsár Endre, M. Nyr. XIV. 359.)

Az eddigiekkel azért foglalkoztunk, mert eljárásuk némileg hasonlít az újabb szócsinálókéhoz és bizonyos tekintetben elődei ezeknek. Az említettek azonban elszigetelt jelenségek, melyek sem egymással, sem az újabb nyelvműveléssel nem állnak történelmi kapcsolatban. Tüzetesebben kívánok szólani három XVIII. századbeli íróról; mert véleményem szerint az újabbkori szócsinálás nem Barczafalvi Szabó Dáviddal kezdődik, noha az első szó-gyár az ő czégét viseli,*) hanem a nyelvújításnak valóságos megkezdői ezek: Faludi Ferencz, Adámi Mihály, Kónyi János.

I.

Faludi Ferencz nyelvén már mások is észrevették, mennyire különbözik a XVII. század theologiai és vitázó nyelvétől. Így írja pl. Toldy Ferencz, hogy Faludi munkáinak «a nyelvbéli előadás, új és férfias szépségénél fogva nyelvművelésünk történetében epochalis jelentőséget vívott ki». (Irod. Tört. I. 51. §.) Arany János már egyenesen azt mondja: «Faludi . . . maga is talál ki szót, vagy alkalmaz szokatlan értelemben . . . Szóval, Faludi maga is újító». (Nyr. VII. 413.) Már nem érdemlett szigorúság, ha ugyancsak Arany J. azt állítja, hogy «Faludinál a mennyi nyelvkincs, annyi önkény». (U. o. I. 245.) De senki sem mutatta ki eddigelé, vajjon mik hát Faludi újításai. Nézetem szerint Faludi nyelvében, ha elődeiehez hasonlítjuk, három új vonást találunk: egyik a népies szólások és közmondások sűrű alkalmazása és utánzása; második az idegenszerűségeknek, kivált németes fordu-

*) Helyesen következett már Lukács (L. M. Nyr. XI. 370.) Barczafalvi Szabó Dávidnak a Magyar Hirmondóba írt beköszöntőjéből: «1. hogy már B. előtt is voltak új-szófaragók, . . . 2. hogy már az övéi előtt is voltak olyan mesterséges új szók, a melyeket a közönséges magyar ember egyszerre meg nem érthetett».

latoknak elég gyakori használata; a harmadik végre a nagyszámú új szó. Itt csak ez utóbbi jelenség érdekel bennünket. — Szavai közül némelyek csak azért tetszenek újaknak, mert új értelemben használja őket. Ezek közül csak azokat sorolom föl, melyek azóta új jelentésekben megmaradtak az irodalmi nyelvben, vagy legalább mintául szolgáltak újabb írók kifejezéseinek.

Faludi néha megszorítja a szónak régiebb jelentését s aztán az új jelentés, melyet ő tulajdonít neki, megmarad az irodalmi nyelvben. Így mikor a *hitel* szót mai pénzügyi értelmében alkalmazza: «*Hittel* s *credittel*», (89. — számaink Toldy F. kiadása lapjait jelölik.) Mértékletes vendégség jobban támogatja a hitelt felőled. (25. az olasz eredetiben: *il credito*.) — Érdekes, hogyan kísértette meg a 'jus' magyarítását. Az *ügy* szó nála jogot is jelent (166), *ügyes* jogost (283, 681 stb.), *ügyetlen* jogtalant (658). — Néha metonymiát alkalmaz vagyis olyan jelentéscserét, mely az illető fogalmaknak összetartozásán vagy gyakori együttlétén alapszik; máskor *synekdochét*, mely az egészet a rész helyébe teszi vagy viszont, pl. Tanácsos volna visszatérni emlékezettel azon időkre. (148. e h. visszatérni emlékezetünknek.) Az ott-hon búsulkozó s hivalkodó leány kinn kószál gondolatival. (203. e h. kinn kószálnak gondolatai.)

De különösen fontosak a *metaphorák*, mert ezekkel igen gyakran él Faludi — ki a szemléltető, költői érzékeltető kifejezés-módnak oly nagy barátja, — s köztök ő honosított meg irodalmi nyelvünkben sok olyant, mely azóta állandó ékessége választékossabb stílusunknak. A *fenkölt méltóság*, *mély tisztelet*, *csipős beszéd*, *röpke szó*, *valaminek kulcsa* (e h. nyitja), *beszédet tartani*, *panaszt előterjeszteni* stb. — mind olyan metaphorák, melyeket Faludinak köszönhet irodalmunk. Ime a bizonyítékok:

Fenkölt: Maga eleibe bocsátotta a követeket, és fenkölt méltósággal fogadá. 694. (Fal. még eredeti értelmében is használja e kifejezést: Egy fenkölt dombocsián Lecchus üldögél vala, kiterített zöld kalap fején, egy kis zöllág rajta. 714. Nem győzte az udvar dicsérni lovát, annak magosan költ nyakát. 638. stb.)

Mély: Tisztelték mélyen urokat (298).

Csipő, csipős: Csendesesen meghallgatá csipő, de felette alkalmas beszédét (290). Eltérni a csipő tréfát, és nem adni mássát:

souffrir la raillerie, mais ne point railler (486). Az ő nemét, és rész szerint tulajdon személyét is alattomban, és pedig csipősen tapogatja magaviselésére nézve. (789. V. ö. *piquant, schneidig, bissig* stb., s még Faludinál: Nem szenvedhetem *szege*s beszédidet, és eme lélekterhelő leczkéidet: io non posso patire quelle severe morali. 73. *Hegyes szege*s szókkal valakit sértegetni. 301. Felkapván a két élti beretvával [t. i. a nyelvvel] az új hirt, nagy darab földeket bétöltének vele 92. — *meqtompúl* s erejét veszi még a legélesebb satyra is, mikor nem törődnek vele: il taglio d'una Satira è meglio rintuzzato dal disprezzo, che da una risposta. 151. — Különben a székely nép is mondja: «A nyelve olyan csipős». Nyr. V. 175.)

Röppent, repit szót vagy gondolatot: Egy ártatlan tréfa, egy játékból röppentett szó (91). Még a nagy emberek is röpitének néha tréfákat, és vig beszéddel játszadoznak (az eredetiben csak ennyi van: Die allergrössesten Leute sind bisweilen kurzweilig. 406). Tessék most jó dának legalább múltó félben számot vetni tétova repített gondolatokkal (134). (Ez is fülébe röppent az abbénak 742.)

Kulcs: A ki titkainak kulcsaival másokat nem kínál. (363. wer an sich halten kann.)

Tart beszédet valakivel (beszélget valakivel; Fal. még csak ilyen kapcsolatban él vele): Szinte akkor jókor érkeze Bernárd, s illy beszédet tartta vele. (652.) Egykor Seraphina illyen beszédet tartott atyjával. (678.) Ily beszédet tartott az abbéval: Fiam! úgy mond . . . (743.)

Terjeszti panaszát, beszédét (ma: előterjeszti): Hozzám egykor igy terjesztette panaszit: Un giorno si lamento meco. (112.) Imígyen terjeszté panaszát az istenhez. (193.) Teljes keservében igy terjeszté panaszát. (128.) Csak a leánygyermekről terjesztém beszédem. (197.)

Ereszti beszédét, verseit (v. ö. Vörösmartynál: ajkát hadi dalnak eresztvén): Mind a fő s mind az alacsony rend elállott már maga böcsületes nyelvéről és a kárhozottak módjára ereszti beszédét. (298.) Muzsám olly gyengén ereszti verseit, hogy Gvarini ama híres olasz sem ér velem. (772.)

Forr valahol v. valahová a sok ember (v. ö. Forr oda a népség. Arany, Toldy): az adós urak házánál ugyan forr a ki- és

bejáró ember; kiki a magáét keresi. (282.) Minduntalan háborgatja a mindenféle reáforró vendég. (300.)

A mi a valósággal új szókát illeti, csak melleleg emlíjük azt a kevesbbé jelentős, mert mindennapi jelenséget, hogy írónk számos új kicsinyítő és gyakorító szót képez; pl. *tanczika* (rövid á-val, tánczen; 270. s még többször), *lággyacska, egyecske, többecske; lépezél* (v. ö. «lépceselni: lépegetni» a Mondolat szótárában), *nyeldegél faragicsál* stb. stb. (l. Budenz-Album 182—3.) Ide tartozik nem egy denominalis igéje (pl. *classzonyodik*. 500. *becstelenedik*. 187. stb.), továbbá számos reflexiv ige s több efféle.¹⁾ — Azonban a többi szó közt is ritkán találkozunk egy-egy föltünő összetétellel (*ellen-fel, zseb-óra*) vagy képzéssel (*otthonos, hiszletet*), a legnagyobb rész a magyar összetétel és szóképzés szokott eszközeivel készült. Hisz annyira nem újít s nem kurtít Faludi erőszakosan, hogy minden lapján olvasunk terjengős kifejezéseket, hosszúra nyújtott szokat, melyek mai izlésünknek visszatetszők, de annyit minden esetre bizonyítanak, hogy írónk nem akart ellenkezésbe jutni a közszokással. — Hogy tisztán megítélhessük, hogyan s mennyiben újított Faludi, összeállítjuk a fontosabbakat azon szók közül, melyek nála először fordulnak elő s valószínűleg ő neki köszönik létüket:

Agyarol (agyarkodik; v. ö. nyársal, lábál, öklöz): A szagló és agyarló ebeket, a paripákat. (66.) Böcsületibe kap, ezt agyarolja, marczongatja, és a mint legiszonyuabban lehet, mocskosítja. (101.)

Alkalmatlankodik (Faludi első, a ki az irodalomban használja,²⁾ még pedig gyakran; utána Dugonics Szerecs. II:68).

¹⁾ Némely szó Faludinál fordul ugyan elő legelőször, de belső okok miatt nem származhatik ő tőle. Ilyen pl. a kandallófélét jelentő *szennellő*, melylyel Tájsz, szerint a balatonmelléki nép is él. (Ezt bizonyítja az is, hogy Berzsenyi használja, a «Horác» és «Farátimhoz» cz. költeményeiben.) — *Látszatosság* (UE. III. 145) bizonyára szintén a népnyelvből való: v. ö. «Oly tündökletes, oly látszatos az anyaszentegyház.» Tóth Ján. Az Isten népének lakása, 1723. 81. l.

²⁾ Faludi előtt egy 1704.-i s egy 1664.-i levélben olvassuk, melyeket azonban ő nem ismerhetett (Epistolae Archiep. Szécsényi I. 194. és Felsőmagy. Minerva I. 47.).

Alkhatatlan (meg nem alkuvó, kérlelhetetlen, engesztelhetetlen): A gond, méreg, kárvallás, alkhatatlan ostromolják szívét. (Nem. U.) Az igazság és hamisság az emberi gyarlóságot alkhatatlan bírják. (Udv. E.)

Beszéd szoba: la stanza. (73. v. ö. *sprechzimmer*.)

Bökkenős: Bekkenős az állapotja. (242. bökkenője van, bajos.)

Csuszamit (csuszamodni kész; v. ö. vetemit stb.): Ott terem a gonosz, és a gondolomról az akarnámra csuszamítja ő nagyságokat. (194. s egyebütt.)

Czímborázás. 635. *czímboráz* Const. (Az utóbbit Kresznerics idézi. Másoknál csak: *czímborál*.)

Egyedülség (magány, elhagyottság, egyedül-valóság): Tennen látod, micsoda egyedülséggel vagyunk. (693. 702.)

Ellenfél. 365. 370. (Kr. is csak innen idézi; v. ö. «a figyelmetes ellenkező rész». 370.)

Fenül; *el-fenül* (in gangraenam abít): Az új seb könnyen gyógyul, a rothadásra menendő elfenül. (5.)

Gonoszmondó: lästerer (médisant 426.) e h. rágalmozó.

Gyanul; *meggyanul* (in suspicionem sumit Kr.): Így meggyanulván Sylviát, a bú, és irigy bánat úgy elhatalmozott rajta. (710.)

Hiszeltet; *meghiszeltet* (elhitet; v. ö. *hiszelékény* a Mondolat szótárában): Hogy ki tettében böles légyen, távul sem elég, hogy meghiszeltesse magával, hogy az: pour être sage, il ne suffit pas de le paraître à soi-même (469.) A meghiszeltetett, meggyőzetett; qui convictus est, victus est. (475.)

Illyenséggel (ilyen módon, így): Ha illyenséggel vannak a dolgok: miért nem sietsz azokba a városokba: se così è, perchè non andate . . . (266.)

Indító ok (motivum, momentum, causa movens Sl. Kármán J.-nál már *indit'ok* később, *indok*): Közlelvén a beszédet néhány indító okokkal: v'addurrò motivi capaci di persuadervi. (35. v. ö. maga az abbé volt ennek a vélekedésnek *mozdító oka*. 760.)

Kávéház (kaffeehaus); «caffé ház»: bottega del Caffè. (63. 64.)

Képmester (174. festő művész; v. ö. képiró).

Képzelés (maga a *képzél* ige sem fordul elő Faludi előtt,

csak *képez*): Elméd nyughatatlankodó képzelését mértékeljed (376). E képzések . . . mint az éjjeli látott álmok, könnyű hamarsággal elenyésznek. Ily szép hasznot teremtenek a phantasiabeli *képzelő vélekedések* . . . (377).

Képzelő erő (vis imaginandi Kr.): Az imaginatio az az képzelő erő, csuda szemfényvesztéssel tündérkedik. (45. Innen aztán mindjárt átvette Kónyi: Képzelő erőm, meine einbildungskraft. Hajós 27. Hát a mi gondolkodásinknak ereje a jövőndöbelinek félelmes dolgairól képzelődjék-e? Ábel 43.)

Keserkedik (kesereg): Mind ezekben keserkedett inkább mintsem gyönyörködött, viselhetetlen terhnek tartotta a dicsőséget. (193.)

Kortyozás: Csemegézés és kortyozás. (163.) A falatozások, nyalakozások, kortyozások. (304.)

Közép-pont (centrum Sl.) «A virtus . . . (centrum) vagy közép pontja a boldogságnak.» (335. v. ö. centrum-pont. 434. Apáczaínál *kellő-közép*, Pázmánynál *szék-pont*.)

Majmos (imitator Kr.; *majmoskodik* más régibb íróknál is előfordul): Imilyen majmos alakos, szín és képmutató virtusnak békét hagyjunk. (40.) A nyelv eskütt barátta a majmos tziinkoságnak. (Udvari ember.)

Monda (rumor, fama, sage Sl.): Méltó ezt tekintetbe venni és a monda dolgában halkal járni, hogy miatta lelkünk ne sebesedjen. (Szent Ember.) Nem csak az egyszerű *monda*, hanem a *mende-monda* is először, s csak egy helyen fordul elő Faludinál (Téli Éj. idézi Kr.; a régibb *monda-monda* helyett, melylyel ő is gyakran él), de ezt alkalmasint a néptől vette. Az egyszerű *monda* szót később Kármán József ajánlotta a német *sage* fordítására (l. Beöthy: Széppróz. II. 85.).

Muzsikakar (ma *zenekar*): Egy cantato, concerto, s valami hires zengő pengő muzsikakar. (164. s egyebütt.)

Nyakláló (nyakra való): Ezek a hiábavalóságok szépen illenek az egyházi köntöshöz, vagy a kanonokok nyakláló hajtókáihoz: dentro un Abito ecclesiastico, o una Cappa de Canonico. (63.)

Otthonos (otthoni, otthon élő, visszavonult*): A borult idők

*) Hyenfélé jelentéssel alkalmazza még 1816-ban is Dessewffy J.

otthonos lakásra szorítanak (29. stb. igen gyakran l. Kr. idézeteit). Továbbá *otthonosság*, *otthonoskodik*, *otthonoskodás* (l. Kreszn.).

Özönöz (előzőnöl, áraszt, öntöz): Sebes sirással özönözte mind a két szemét. (130.)

Szárnyaz (szárnynyal ellát, v. szárny alakjára idomit): A legújabb módi formára felszárnyazott búbok. (143. s egyebütt.)

Szegyénpirulás (ma *szegyénpir*): A szegyénpirulás horítja arcájokat. (282.)

Szellőztet (új?): Míg őket valamely hóhér felkapta, . . . és az Ámán ablakára aggatta szellőztetni. (25.) Szellőztető gyenge ruhában vala a szűz. (633.)

Szinlik («splendet; mint fénylik» jegyzi meg Kr.): Érti már az erdő, kifakad zöldsege, felvont sátorinak szinlik ékessége. (915.)

«*Szívárvány* hajtások függjenek fölöttem, rózsakoszorúkkal fűzve körülöttem.» (902. Guirlandokat akart a jó Faludi kifejezni. Ma fűzereknek neveznök, — jegyzi meg Toldy.)

Tárházás (bőséges, dús): Biztassa tárházás ajándékokkal. (632 s egyebütt.)

Távolít, távolít (távolodik, távozik; a *közelít* = közeledik mintájára): Mind az, a mit e világon látunk, lassan lassan távolít tőlünk, csak az egy halál jobban jobban közelít hozzánk. (625.) A ki távolít a földtől, közelít a mennyországához. (556. Így még 65. és 381.)

Teli hatalom (plenipotencia, vollmacht, ma *teljhatalom*, mely úgy látszik először Toldynál fordul elő a Haramiak fordításában): Az alacsony nemtelen elméken teli hatalommal országolnak. (366.)

Udváriás (Fal. mindig így írja, mint pl. ezt is: *módiás*; 134. 184. stb.).

Útvesztő: Olly mélyen bevágatott lovával az útvesztő erdőbe, hogy már ki nem tudna menni belőle. (704.) . . . Egy nagy útvesztő-kertbe (labyrinthus). Eleget vesződünk, míg kiverdöttünk belőle. (339. Így 343. s még többször. «Az útvesztőt is maga találta ki, nem helytelenül» mondja Arany J. Nyr. VII:413.)

(Lev. Kaz. II. 116): «Az otthonos (*privat*) életben szintúgy találhat magának tárgyakat a tragédia».

Zsebóra: Fügő és zsebórák. (141. 145. A német *taschen-uhr*, *sack-uhr*; de ma már van *zsebkendő*, *zsebkönyv* is. Mikesnél még *zsebbe való óra*.)

Külön kell tárgyalnunk Faludi szóalkotásának egy olyan irányát, melynek később nevezetes, mondhatjuk végzetes szerepe volt a nyelvújításban: értem a járatos szókiből a képzőnek elhagyását s ez által a bennök rejlő alapszónak önállósítását, elvonását. Erre néhány érdekes példát találunk Faludinál:

Figyelem (először Faludinál fordul elő, régebben mindig *figyelmetesség*, *figyelmesség* v. *figyelmezés*): Ötet figyelemben veszik; (Udv. E. III. és LXXX. maxima.) Szemesség és figyelem. (522.) Okos félelem, s figyelemmel [óvatossággal, 164.] Figyelem, szorgalom, vigyázó okosság. (900, s így többször. Sándornál már *figyel* is van. *Figyelem* Kazinczynál Munk. II. 34.)

Finnyal: Egy fiatal írődeák jöddögele előnkbe finnyal, büszkeséggel: era costui così sostenuto, e formale. (234. a. m. finnyásan. Arany János Nyr. I:245. megrója e kifejezést s azt mondja, hogy a magyar *finnyán* tehet valamit, de nem *finnyal*. S igaz, hogy ez Faludinak egyetlen merész elvonása. Midőn e kifejezést leírta, talán öntudatlan ez az analogia lebegett előtte: *finnyán*: *finnyal* = *csinnyán*, *csinján*: *csinnyal* *csinnal*, úgy hogy *finnyán* 3. személyű alaknak tűnt föl. V. ö. még: A ki a kölesönt nagy *fennyel* visszakeri UE. 364. Emezt tehát nem Versegghi alkotta, mint Király K. állítja Nyr. XIV:400.) — *Finnyaság* TÉ. 633. Vö. *finnya*: fastidium PP. KisfS: Bold. Szer. IV. én. 23. vsz.

Vita: Erőhatalommal lenyomták uramat; még a vita tartott, elbujtam. (709. így még többször, l. Kreszn. *) — Homályos eredetű szó, mely Faludi előtt nem mutatható ki, s tudunkra a népnél sem él. Két XVI. századbeli költőnél, Göresönyi Ambrusnál és Gosárvári Mátyásnál, előfordul ez a kifejezés: *had-vita-hely*, azaz *had-vita-hely*, harcztér értelmében. Talán ebből vonta el Faludi a *vita* szót? vagy talán valami *v[í]tában*-féle alak félreér-

*) Kazinczy is még harc értelmében használja: «A vita kezdődik»: die *schlacht* begann. Regék 25.

téséből? — Ez a szó adhatott később alkalmat a *nyugta* képzésére is, mely *nyugtat* igéhez úgy látszott viszonyulni, mint *vita* a *vitat* igéhez.)

Az elvonás, igaz, rendkívüli módja a szóképzésnek, de meg kell engednünk, hogy nem csak a nyelvújításban találkozunk vele, hanem a nyelvnek természetes fejlődésében, még a népnyelvben is, és nemcsak a mienkben, hanem más nyelvekben is (leggyakrabban a román nyelvekben; bővebben szóltam e jelenségről «Az analogia hatásairól» szóló értekezésem végén). Az eljárásnak lényege ebben áll: Ha valamely közönséges használatú, világos jelentésű képzővel találkozunk valamely szó végén, akkor nyelvérzékünk hajlandó a szónak e képzőt megelőző részében a szónak törzsökét föltalálni. Néha azonban úgy járunk vele, hogy az egész csak látszat, s hogy eredetileg más elemekből van az illető szó összerakva. Valamint pl. a *kapál*, *kefél* igékkel kapcsolatban tartja nyelvérzékünk a *kapa*, *kefe* szókat, ép úgy következtettek a *csuszkál* igéből egy *csuszka* főnévre, melyet aztán csakugyan használatba vettek; ámbár a nyelvész kimutatja, hogy *csusz-kál* a *csász* ige gyakoritója s a *-kál* képzővel alakult. A dolognak természetéből foly, hogy ilyen elvonás csak ott történik, a hol alak és jelentés tekintetében egészen világosnak látszó képző van a szó végén. A mi nyelvünkben legtöbbször az igei *l*, *z* s a melléknévi *s* képző válik így le a szó végéről, úgy hogy a megmaradó szórészből új, önálló szó keletkezik. Ilyen elemzéssel alkotta népünk a következő szópároknak első tagjából a másodikat: *irongál—ironga*, *irkál—irkál*—*irka-firka*, *piszkál—piszka-fa*, *kinál—kína*, *pörzsöl—pörzs* (*pörzsbűz* stb.) *pörköl—pörk*; *hörpöl—hörp* («Csak egy hörpöt sem ittam» Gyarm.: Nyelv. II:207.); *pazérol—pazér* (Pazérra ejteni a jószágot: elpazarolni» Nyr. III:86), *pepecsel—pepecs* («Pepecs: rest, tunya, alamuszi» XII:429), *babrál—babra* (munka); *kószál—kósza*; *kuszál—kusza*; *csataráz—csatara*, *gyaláz—gyala?* («Gyalabeli: gyarló: gyáva, együgyű személy; balatonmelléki szó» Tájéztatór); *szorgos—szorog* («Szorog-ídjőre hágy mindent», egy székely közleményben); *csapláros—csaplár* (csapszék' értelmében néhol a népnyelvben), *esztergályos—esztergály*. Más képzésekből pl. *lobog—lob*, *lobb* (*lobbot vet*), *csobog—csob* («Nagy csobbal a koporsóba hullanak», Prágainál XVII. száz.), *poszog—posz* («lóposz v. lóposzogó, puhatag, pöfeteg» MNyszet. VI:227), *piszseg—pizs* («Nincsen egy hang, egy pizs, tengely

sem nyikorog», Arany, NCzig. 2:30.), *mozog—moz* («A legkisebb neszre, mozra keresztet vet mindenki», Lisznyai, Uj Palócz Dalok 65. A szerző megjegyzi, hogy ilyen módon «tömerdek gyököket szélitiben használnak»), *abál* (*megabál* Nyr. VIII. 331 = *abárol*) — *aba-lé*, (vagy *abát-lé*, mondják néhol Hevesmegyében).

Az irodalmi nyelvben is föl-fölbukkan egy-egy ilyen elvonás már a XVI. századtól kezdve: *gyűlölség* (e h. *gyüölölség*) — *gyülő-s* («Hogy talpig bűnben vagy, istennél gyűlős vagy» BMK. Tára II:178); *parancsol—parancs* (Molnár Albert); *accordál—accorda* («Nagyszeghi Gábor is várot nem tartbatta, hanem accordára Hejiszternek adta» Thaly: Adal. II:364.); *finczal—fincza* («Ha tudná gyermek, mire nevelkedik, a fincza helyett inkább sírna». Kovács: Köz. 131); *piros-pir* («Pirja: ejus rubor; él ezen szóval Györfi J. Klimius Miklósában p. 10» írja Kreszn.). Így újabban: *furfangos—furfang*, *zilál—zila* stb. A *hiányos*-ból elvont *hiány*-t már 1755-ben olvassuk Haller L. Telemakusa ajánló-levelében («Kipótolta ezt a heányát» 2. l.)*) A *csendeszség*, *csendesség* helyett *csend*-et először Gyöngyösi használ (Kupidó 3. rész 50. vsz. Dug. kiad.), és tőle vette át Faludi (*csenddel* 124, 253, 824). A rövid *vád* szót is Faludi élesztette föl, mely akkor el volt avulva, de több régi írónknál előfordul (Czeglédinél, Gyöngyösinél stb.) s a *vádol*, *vádaskodik* igék mellett könnyen megállhatta helyét. Faludi maga szerencsésen vonta el a *figyelmes* és *figyelmez* szókból a *figyelem* főnevet. Csakhogy a későbbi nyelvművelés nem marad meg a fönt jelzett határok közt, s nem elemzi, hanem esonkítja, vagdalja a szókat, és sok elvtárral működik együtt «Helmeczi, ki a szókat elmetszi».

Sokszor érzi Faludi fordítás közben a megfelelő magyar

*) Azután pl. Kisfaludy Sándornál Gyula Szer. 5:17: «Érzé kebelében a hiányt». Továbbá 1834-i Tud. Gyűjt.-ben I. 8: «Hijánait, szükségéit pótoltatja»; és az 1835.-ben: *hijány* VIII. 53, 61; «a *hijányt* kipótolni» VIII. 55. Szintúgy egy 1843-ban készült kortesnótában Népk. Gy. II. 214. Ezek tehát mind régebbi adatok e szónak a Nyr. IX. 159. lapján 1845-ből első gyanánt idézett előfordulásánál. Az uo. csak Kresznericsből idézett *magány* is megvan a többi közt már Kisfaludy Sándornál, Gyula Szer. 5:33. — A *verseny* szó, melyről uo. az van mondva, hogy «Fogarassinál először» fordul elő, megvan már a magyar Comenius-féle Jannában s később pl. Kazinczynál Pyrk. 64. — A *meltány* szóra nézve v. ö.: «Művei nem vívák ki azon méltányt, mit megérdemelnek». Tud. Tár. 1841. IX. 327.

kifejezés hiányát s újnak szükségét, de nem tud csak elégtelen körülírással segíteni magán. Elégedetlensége ilyenkor abban jelentkezik, hogy melléje teszi az idegen szót is. Például: «*A rendezettség, deákul modestia, vigyáz a külsőséges illendőségre.*» (185. De 186. 188. ugyanazt már csak *tisztesség*-nek mondja.) «*Pihenik a párnás széken (canape).*» (142. v. ö. *párnás vánkös* 697.) Sokan különös szándékokra furesza lelemények szerint (al capriccio) tekerik és facsarják. (38. ma *szeszély.*) «*Emberben a magához való kevés bizakodás (diffidentia) sokszor megveszti a nyers erőt.*» (42.) «*Az irigy bánat (zelotypia).*» (106. 632.) «*Készen lévén minden, elérkezett a herold (azaz bajnok mester) nyolcz zászlóval, tizenkét trombitással*» (636.) «*Gúnyolóbeszéd (ironia) volt és tréfa.*» (283.)

Beöthy Zsolt azt írja irodalomtörténetében (2. kiad. 74.): «*Mig Mikesben inkább a régi nyelv jutott megnevesített kifejezésre, Faludinál az újító, gazdagító tehetség nyilatkozását látjuk. A nélkül, hogy nyelve kevésbé lenne gyökeres, magán viseli az izléses újítónak magyaros szellemben finomító, bővítő, idomító kezét. Úgy, hogy e munkák méltán szolgálhattak volna helyes kiinduló pontjául az általános nyelvreformnak, melynek szükségét írónk nemsokára érezni kezdték.*» Az előadottak alapján teljes meggyőződéssel elfogadhatjuk ezt az itéletet, de azzal a módosítással, hogy Faludi — ki 1779-ig élt és működött s kinek némely munkái csak halála után jelentek meg — maga volt az első nyelvújító s hogy nyelve csakugyan kiinduló pontja volt az általános nyelvreformnak, — csak hogy ez később elhagyta a Faluditól kitzött helyes irányt és bolygó lidérczeket követve hinárba tévedt. — Faludi mintha a bekövetkező nyelvújítást és nyelvrontást jövendőlné meg, mikor az Udvari Emberben ezt írja: «*Változton változik nyelvünk és kényes izünk. Az előbbi beszéd már avott régiség, újra szaggat a világ. A mi tavál szép volt, már ma teljes rútt. Hogy ebben ne vétsünk, azokat kövessük, a kik a javában tudnak válogatni.*» (II. száz. XX. maxima.)

II.

Adámi Mihály 1760-ban adta ki németek számára írt magyar nyelvtanát: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische*

Sprachkunst. Könyvének 1763-ban megjelent második kiadását rövid szótárral toldotta meg, melynek ez a czime: *Wörterbuch der Stammwörter der Ungarischen Sprache.* Függetlenül pedig röviden tárgyalja a szóképzés szabályait. Szótára czíméből s a függelékből világos, minő gyakorlati czél lebegett előtte: Azt akarta, hogy a tanuló megtalálja minden magyar törzsszót a szótárban, a többi szót pedig érthesse meg s képezhesse a függelék szabályaiból. A szótárban pl. csak ez van: «*vén, alt*», de a függelékben tárgyalt *-ség, -ül, -it* képzők megmagyarázzák a *vénség, vénül, vénit* szókat is. Sokszor aztán olyan törzsszókat állít föl, a melyek nincsenek meg önálló használatban, de véleménye szerint alapul szolgáltak az illető származékoknak, így pl. a «*fold, föld: fleck*» alakot nyilván a *foldoz, foldozgat* magyarázatára vette föl, az «*abaj: haufen, menge*» szót az *abajdocz, abajgat* törzsöke gyanánt. Közünk egy kis böngészetet az Adámi-elvontá szókából, fő tekintettel azokra, melyek változatlanul vagy némi módosítással később csakugyan életre kaptak irodalmunkban:

Alkony: feierabend, rasthaltung.

Av: grausender gestank und faule (*avas*).

Bám: ausser sich gesetzt (*bámul* stb.)

Berzen: wut, das knirschen mit den zähnen (*berzenkedik, berzenget*).

Dák: dolch, stilet (*dákos*).

Dics: dicsiret: lob, ruhm.

Dics, dicse: prahlerei (az utóbbi a *dicsekedés*-ből).

Feny: pech («*fenyő:* 1. tannenbaum, 2. pech.»)

Fohász: seufzer (*fohászcodik*; az EhrenfeldC. *fohászás* szava kétségtelenné teszi, hogy az elveszett *fohász* nem főnév volt, hanem ige).

Gede: etwas reizendes, lockendes (*gedél*).

Gömböl, gömbölyeg: rund.

Hempel: walze, rolle (*hempelget*).

«*Kéj:* sieh kény» (önnön *kéjén*).

Lug: reben (*lugas*).

Ollani, ollatni: die haar abseheren (*olló:* PP. szótárában *ollottság* is van, 'das haarausfallen').

Parány, parányi: sehr klein.

Pöt: zusatz, das ersetzen.

Redő: halter. (? A német «halter» a. m. tartó, nyakló. Régebben csak *redős*-t találunk; ebből vonta el a *redő*-t; v. ö. Nyr. VII:386.)

Reg: frühe, morgen (ez megvolt ugyan még régi nyelvemlékeink korában, de a múlt században már el volt avulva).

Rème: das erstaunen (*rémül*; ma *rém*).

Senny, senyv, sennyedék, senyvedék: krätze, raude, schimmel.

Tárogat: ein gewisses feldinstrument blasen (*tárogató*).

Telep: lager, haltung (*telepedik*).

Ur, üreg: höhle, leere.

«*Versen*: streit, wettstreit; versent futni: in der wette laufen.»

Vörhön, vörhönyes: braun, rötlich.

Adámi e szót semmiféle jellel vagy megjegyzéssel nem különböztette meg a valóban élő és használatban lévő szóktól. E mulasztása egyrészt arra a tévedésre vihette olvasóit, hogy az elvont törzsököket valóban élő szóknak tartották, másrészt olyannak tüntette föl eljárását, mint a mely az elvont alapszók-nak fölélesztését czélozza. S az utóbbi gyanút csakugyan nem fojthatjuk el egészen, mert Adámi szótára néhány más szót is foglal magában olyant, hogy nyilván ő maga csinálta vagy esonkította. Legföltünőbb ezek közt a «*fuvacs*: blasbalg», mely úgy van képezve, mint utóbb a *szivacs*. Ilyenek még: *fogtó*, fogató, fogantó: handhab»; «csende, *csendés*, csengés: das klingen (v. ö. *csendül, csendit*: ezekből *csende* úgy van elvonva, mint a *rémül* igéből *rème*, s mint az *üdül* szóból újabban *üde*); «*csér, cserge, cserlő*: schelle» (a *cserég, csergedez* igékből). — Különbözik akár-hogy s mint van a dolog, annyi tény, hogy Adámi elvonásai csakhamar megtetszettek némely íróinknak, mert azt látjuk, hogy közülök egyeseket használatba vesznek, sőt példáját követve más szót is rövidítenek. Így pl. Adámi szavai közül a *gedél* (dédelget) igéből elvont *gede* szót alkalmazta mindjárt Mészáros F. a Kártigámban: «Azért hivatta a herceget magához, hogy ötet *gede* és tündéres ékességének kedveltetésével szerelmes érzékenységre indítaná.» (1772. 49. l. A *gede* szó tehát nem «üde», mint Heinrich G. sejtette e helyhez való jegyzetében. Különbözik Sándor I. is átvette.) A *lug* szót fölhasználta Kónyi J. (1775-ben) a *lugazat, lugozás* szók alkotására e h. *lugas*. — Baróti Szabó Dávid átvette

ezeket: *hempel* (ilyen alakban: *hömpöly*, sőt további elvonással: *hömp* «hömpölygő, hempergő, görgő-fa»), *kéj, pót, redő, tárogat* (sőt *tárog!*) — Sándor István egyszerűen átvette ezeket: *alkony, dics*, (*dicsvadász, dicsvadászat, dicsfű*: ehrenpreis stb.), *gede* (alliciens, pelliciens, illecebrosus), *hempely* (és *hömpöly*, továbbá *hemper, henger* a *hemperedik, hengeredik* igékből, s ezek közül megmaradt irodalmi nyelvünkben a *henger*; egyébiránt már Adámi is kiokoskodott egy *henger-ni* igét), *lug* (lucus, saltus, nemus,¹⁾ *ollani, redő* (plicia, ruga), *senyv* (*senyres*), *telep* (a Szókönyv «megszerzés»-ében); *úr*, s még többet is.²⁾ Hogy pedig már ezek a szótáríróink utánozták Adámit a vélt alapszók elvonásában, azt eléggé bizonyítják a következő példák: Szabónál «*inger*: ösztön; *óra-inger*: óratoll» (Már Kisfaludy Sándor sokszor használja: Bold. Szer. VI. ének, Gyula Szer. 1:45. Megbosz. Hítség. 15. vsz.; Kazinczy is Munk. I. 337, 98 stb.; így Dayka is 36. és 63. ll. Aigner kiad. NB. *ingerb szén* e h. ingerlőbb, Vitk: Munk. I. 99); «*láz*: lázító, vezér, főindító»; «*heveny*: heves» (*hevenyében*; v. ö. *heveny hangon* Vitk: Munk. I. 109. *hevenyen* uo. 55); «*hamm*: hamv» (a *hammas hamvas*-ból) stb. Sándornál: *báva*: stupidus, stupefactus (*bavaszkodik*); *csél*: nugae, possem, (*csélesap*); *élem, életem*; *vita, tempus vite* (élemedett; már Szabónál: *élemes ember*); *figyel*: attendere, observare (figyelmez); *gömb*: globus, sphaera (*gömbölyeg, gömbös*); *ind*: motivum, causa movens (a mai *ind-ok*); *izz sudor*; *rajz*: riss, abriß (azelőtt csak *rajzol*: reissen, *rajzolat* stb.); *séta, sétika* (*sétál, sétikál*), *taps, tév*, és számos más efféle.

¹⁾ Egyebünnen nem ismerem e szót, s így azt kell hinnem, hogy tényleg használatban nem volt a XVIII. században. Dankovszky és Miklosich szerb *lug, nemus* szóval egyeztetik.

²⁾ Hogy Szabó D. és Sándor I. e szót csakugyan Adámitól vették, arra vannak kétségtelen bizonyítékaink. Így pl. Adáminál *nyíl-aj* helyett *nyílaj* van, s ez a sajtóhiba vezette félre Szabót, mikor ezt írta: «*nyíl-aj*: melyben az ideg jár». Sándor pedig nyilván Adámi *fuvacs*-át igazítja helyre hallgatólag, midőn ezeket írja: *fuvacs*: anaticula fera» (a vad-kácsát jelentő *fű*-ből); «*fuvattyú*: blasbalg».

III.

«Kónyi János strázsamester» a múlt század hetvenes éveiben adott ki egy csomó apró munkát, nagyrészt fordításokat. Az irodalomtörténet csak verses regényét szokta emlegetni: «Magyar Hadi Román, avagy gróf Zrinyi Miklósnak Szigetváriban tett vitéz dolgai». (Pest, 1779.) Előbb jelentek meg fordításai: «Várta mulatság, avagy Sarmant királynak . . . történeti» . . . Németből. (Pozsony, 1774.) Marmontel meséi, Gessner két idyllje: «Ábel halála» s «Az első hajós» stb. — A nyelvészre nézve főleg az teszi becsessé Kónyi munkáit, hogy telides-tele vannak népies szókkal és szólásokkal. De æsthetikai szempontból egy perczig sem babozhatunk azon ítélet kimondásával, hogy a szerző még az akkori irodalom színvonalán sem áll, azon egyszerű oknál fogva, mert nyelve — még a verses regényben is — nem csak népies, hanem egyúttal a képzelhető legpóriásabb s legizléstele-nebb. E mellett azonban nagyon ügyesen, sokszor játszi könnyű-séggel bánik a nyelvvel, úgy hogy számos új szót képez, gyakran szokatlan módon, sőt meglepő merészséggel. Ilyen szokatlan képzések pl. *visszal*, *visszanosz* (a mai *viszonz*), *környülít*; — *bölestelen*; *maga-sügílen*; — *hallomos* (v. ö. *húzamos*); *vidámatos* (v. ö. *alkalmatos* stb.); — «a *havasoki* juhászné» (Marm., I. Nyr. XIII. 121). — Egészen önkényesnek látszik a *felleng* szó, mely Kónyinnál határozó s legfőlebb a népies *megint-e-leng*, *éppeng* alakokra támaszkodik. (A szó megtetszett Baróti Szabónak, de ő alkalmasabbnak tartotta igéül használni: «*fellengeni*: fenn repülni; *fellengős* beszéd: *fellengező*: fennjáró: *felleng-ész*: nagy ész, elme»!) Továbbá *hullám* helyett *hullánk*, melyre csak nem a *fulánk* hasonló hangzása indította! — Csonkítást és elvonás-félét keveset találunk nála. De érdekes pl. hogy ő nála olvassuk először a *haszontalan-t* *hasztalan-ná* rövidítve. Ő vonta el a *körül*, *körös-körül* szökből a *kör* főnevet (melyet aztán SzD. es SI. is fölvettek és csakhamar általánosan használt irodalmi szó lett); továbbá a *berh* főnevet úgy látszik a *berhel* igéből. Ime Kónyi érdekesebb alkotásai (legnagyobb részőkkel a Gessner-féle idyllek fordításában találkozunk):

Alázódtalan (önérzetes, ki nem szokott alázkodni; Várta Mul. 8).

Bántódatlan: Bántódatlan bü nélkül való szeretet. (Harmlose ungestörte Liebe. Ábel 117.)

Bányol (fölvette SzD.: «bányolni: pénzt verni»): Hozz mást, melyet királyom bányolta (más pénzt, HRom. 173.)

Berh? Ámbár az átok alatt fekszik-is, de mennyeket nevel porának berhében. (Die zwar im Fluche liegt, aber doch himmlische in ihrem staube nährt. Ábel 126. v. ö. SI. «le-berhelmi: deji-cere, devolvere», azaz leteperni a porba?)

Bölestelenül cselekedett. (Unweise hat er gehandelt. Ábel 73.)

Burkózik: Az annyokról alá-függő ruhába burkóznak. (Schmiegeten sich weinend in die Falten des Kleides. Ábel 170.) Be-burkóznak a mi bőr ruhánkba. (40.) Burkózat: die hülle (127. 141. V. ö. *burkozni*: se involvere SI.)

Dördít: Ezek a félelmes fekete fellegek, és minden örömet, s örömöket szélyyel dördéti (Donnern jede Freude von mir, vor ihnen weg. Ábel 24.)

Érzékenyítőség. Midőn ollyatér érzékenyítősegekre mozgatod ajakidat. Ábel 5. *Érzékenyítő* SzD. SI.)

Felségeskedő: A felségeskedő battyu. (Der majestätische Schwan. Hajós 48.)

Felleng. Tegézett (?) szárnyakon emelkedvén felleng, a levegő-égig. (Auf bunten Flügeln, stieg hoch empor in die Luft. Ábel 8.) Könnyű szárnyakon felleng emelgették. (Trugen sie auf schwebenden Flügeln empor. 55.) Feleng emel: hoch empor hebt. (Hajós 41.)

Félnyire: Félnyire az árnyékban feküdt. (Das halb im Schatten liegt. Ábel 111.)

Fodrozat: Fejér hajának fodrozatja (Ábel 4.). Hajának fodrozatját tépte fejről. (Und riss sich die Locken vom Haupt. 185. SzD.)

Fürtözet: Lengedező hajoknak fürtözetivel. (In die losfliegenden Locken. Ábel 171. SzD. — De ez már Gyöngyösinél is előfordúl.)

Gazdálkodatlan tengeren (auf unwirtbaren meeren. Hajós 47. a. m. kietlen; a németnek szolgál fordítása.)

(*Gazdálkodatlanság* előfordúl Káldimál «inhospitalitas» értelmében.)

Hallomos: Midőn sokszor fohászokásim hallomosabban

szökellenek-ki. (Wenn mein Schmerz und mein Seufzen oft laut wird. Ábel 259.)

Hanyakodik (a *hány* igéből, a. m. vetekedik, mérkőzik): A kikkel fegyverrel szokták hanyakodni. (HRom. 149.)

Hasztalan: De hasz'talan kardját pogány sem emelte... (HRom. 126.)

Hullánk: A tengernek hullánkjai. (Die spielenden wellen. Hajós 8. így 21. 24. 29. 41. 47.)

Kéres? (kérő, unszoló?) «Vitéz bajtársaimnak kéres [kérés?] ösztönzésekre. Várta Mul. el. 2.

Kör: Hirtelen a pogány Delit körben vette (HRom. 85 és 27).

Környülít (umschliessen Hajós 7. 34; umhüllen. Ábel 76; umfliessen 120; s így még többször), *környülítés* (3.).

Közelebbít: Vitéz Zrinyi magát a lesből kivette, és az útját bizton közelebbítette (HRom. 33). — Az hegyhez közelebbíténk. (Ábel 41. Így mint a «hertreten, nähertreten» igék fordítása 81. 122. 137 stb. Úgy látszik, a német «näherreten, sich nähern» utánzása, míg *közelít* «sich nahen».)

Lakozatlan: Pusztá csendesség nyugodott itt a lakozatlan földön. (Auf der unbewohnten Erde. Ábel 8.)

Leleményes: Az autornak leleményes esze. (Ábel.) — Így is: Az autornak ritka példájú *találmányos* eszét. (U. o.)

Lugazat, lugozás (v. ö. Adámi *lug-ját*): A rendetlenségbe fajult bokrokat a lugazathoz egyengette. (Ábel 45.) Sok fákról le-hullának a színesítő lugozások. (Ihr entfärbetes Laub. 59.)

Maga-segítlén: Melly gyenge, és melly maga-segítlén az aszszonynak szüleménnye. (Wie schwach, wie unbehülflich ist der vom Weibe Geborne. Ábel 65. Szolgai fordítás e. h. tehetetlen, magával jötehetetlen.)

Mű-eszköz: Mű-eszközt öszve vévén a mezőre menni akart. (Sein Gerät. Ábel 81. v. ö. *mű-szer*.)

Néző piac: A végzetetlen jóságú Úr csudáinak néző piacza. (Der Schau-Piatz.) Ábel 98. ma: *néző-tér, szín-tér*.)

Nyomdokol: Irtózással futják azt az utat, a melyet bolyongó lábaid nyomdokolnak. (Mit Entsetzen den Fuss-steig flicht, den dich deine irrenden Füsse leiten. Ábel 131. v. ö. *nyomdok*.)

Nyulasság (nyulszívűség, HRom. 17.)

Térdel: «Térdeljük le ide a sír mellé. Azután letérdeljük»

lének. Eliel és Jósia is az anyjok mellett szomorúan térdelének» knieten, Ábel 171. a régiség és a népujelv úgy látszik csak a *térdeplik, térdepel* alakokat ismeri.)

Meg-riadik (megvív; Nev. Demokr. II:97).

Vidámatos: Vidámatos szellőzéssel várakoznak reánk. (Mit erquickender Kühlung. Ábel 6.) Vidámatos kedvvel. (Mit zärtlicher Freundlichkeit. 12.) Vidámatos álmélkodás. (Frohes entzücken 71. Még u. o. 147, stb.)

Visszal: Talán ez is valamely új csalfa [csel]? «Nem úgy, kedves kisasszonyom!» visszalta a madár. (V. Mul. 32. Ellenben régi szó *viszál*: intertextit, contextit MA., miből a *viszálkodás* származik. De SzD. emezt is így írja: *visszál*. Kónyi szavát csak SL vette föl; *visszálni* respondere.)

Visszanos: Félelmetesen és csak lassan visszanoszá Melida. (Furchtsam leise erwiederte Melida. Hajós 53. 51.) Vidámatos felelettel visszanoszá Ábel. (Ábel 101. SzD. *visszános, viszonyoz*; Kreszn. *viszonos*; SzD. a *visszános* alakot a székely népujelvből vehette; a M. Nyelvészet VI. 209. lapján is van közölve a háromszéki nyelvjárásból.)

Ezekon kívül még számos más szót is képzett, de azok a közönséges eszközökkel vannak alkotva s munkáinak csak egy-egy helyén fordulnak elő. Ilyenek: *ájultat* (Ábel 164.) *derület* (7), *félhözletlen* (21), *irigyes* (1), *ködösít* (23) *legeltető* (legelő, 81), *melegletlenült* (86), *mennyeiség* (21), *nyulvánságosít* (113), *szárnyasít* (152), *távozat* (entfernung 23, Kr. is fölvette), *riadalság* (HRom. 141) stb.

Az előadottakból azt hiszem eléggé kitűnik, milyen jelentős tényezők voltak a nyelvújításban Faludi, Adámi és Kónyi a magok-alkotta szókkal is, de különösen a példával, melyet utódaiknak adtak. Náluk nélkül meg sem értenők, hogyan vetemedhetett Barczafalvi Szabó Dávid egyszerre arra a vakmerő szógyártásra, mely még Kazinczyt is annyira megbotránkoztatta.